

Nové chápanie spoločnosti - nová podoba hospodárskeho a kultúrneho života

Götz E. Rehn

Existuje väčšie šťastie, ako žiť v tejto dobe? Kedy sme v ľudskej histórii mali k dispozícii toľko poznatkov? Kedy boli možnosti osobného rozvoja jednotlivca také veľké ako dnes? Kedy v minulosti existovala možnosť vytvoriť spoločnosť slobodných individualít, založenú na pravom poznaní ducha?

Dobrá správa je, že môžeme niečo podniknúť, môžeme utvárať svet a nás samých. Avšak podarí sa to iba vtedy - a to je tá zlá správa - ak to urobíme my sami, každý z nás.

Som pevne presvedčený, že náš spoločenský pokrok závisí od našich myšlienok o duchovnej slobode a ich uskutočnenia. Som si istý, že spoločnosť slobodných duchov je možná.

Môže sa nám to podariť, ak pochopíme to podstatné v duchovnej vede Rudolfa Steinera a na základe tohto pochopenia budeme konať.

Pred položením si otázky: Čo môžeme robiť?, by sme si mali zodpovedať otázku: Ako to môžeme pochopiť? Pozorujeme, ako so stále väčšou rýchlosťou celosvetovo meníme spoločnosť. Pritom dosahujeme stále menej naše ciele, totiž blahobyt pre každého a pokoj. Pomery vo svete však nie sú dôsledkom prírodných katastrof, ale výsledkom nášho konania. Všetci sme páchatelia a obeť. Napriek tomu, že vieme, čo treba robiť lepšie, nedarí sa nám pomery trvalo zmeniť na dobré. Omnoho viac sa zaoberáme symptómami a iba zriedka rozpoznávame príčiny, ktoré k týmto symptómom vedú.

Stratili sme schopnosť utvárať naše životné pomery na základe celostného chápania sveta. Všetci tkáme jeden veľký koberec, ktorého veľkosť je daná veľkosťou našej zeme. Každý človek na zemi sa podieľa na tkaní vzorky tohto koberca. Pretože však nesledujeme žiaden spoločný cieľ, je na tomto pozemskom koberci vždy iný vzor. Ale prečo je naše konanie také obmedzené? Prečo sa nám nedarí dať zemi ľudskú tvár? Súvisí to s materialistickou paradigmatou. Bez hlbšieho premýšľania akceptujeme takzvaný bezhodnotový princíp modernej vedy. Podľa tohto princípu je nejaká výpoveď „vedecká“ iba vtedy, keď sa vzťahuje na materiálne pozorovateľné, merateľné javy (Witzenmann H., 1998, str. 14). Toto obmedzuje náš pohľad výlučne na poznávanie a formovanie fyzického sveta. Duševné a duchovné fenomény nie sú podľa tohto predmetom vedy.

Teória kritického racionalizmu, rozvinutá Karolom Popperom, je dodnes uznávaná ako platný vedecký model pre sociálne vedy. Podľa tejto teórie sú výpovede o skutočnosti prípustné iba vtedy, ak sú falzifikovateľné (vyvrátiteľné). Vyvrátiteľné sú však podľa materialistického vedeckého princípu iba fyzické javy. Výpovede o nefyzických fenoménoch sú nefalzifikovateľné, pretože sú nemerateľné, a preto sú vo vede neprípustné. V teórii kritického racionalizmu existuje kritérium pravdivosti. Toto sa vyjadruje požiadavkou falzifikovateľnosti. Princípiálne neexistujú výpovede, ktoré sú verifikovateľné. Hypotézy treba overiť experimentmi. Zakaždým, keď dôjde k výsledku formulovanému tézou, téza nie je falzifikovaná, t. j. môže ostať v platnosti. Avšak neexistuje konečná istota o pravdivosti vedeckej výpovede, takže človek nakoniec pravdu spoznať nemôže.

Podľa prírodovednej metódy nasleduje preskúšanie platnej vedeckej výpovede v experimente. Podľa skúsenostného princípu prírodnej vedy sú výpovede vedecké vtedy, keď sú materiálne pozorovateľné, intersubjektívne porovnateľné a reprodukovateľné.

Podľa paradigmy materialistického vedeckého modelu je svet ho tový bez myslenia človeka, ku skutočnosti v konečnom dôsledku nemožeme získať prístup. Bez istej orientácie vedíme náš život podľa metódy pokusu a omylu a naše konanie postupne korigujeme.

Podľa materialistickej paradigmy je iba logické, že v spoločenskej diskusii je za najdôležitejší cieľ považovaný materiálny blahobyt. Preto vo vede a vzdelávaní nemá primát slobodný rozvoj človeka, ale formovanie človeka s ohľadom na jeho použiteľnosť v hospodárskych a spoločenských procesoch. Všetky ľudské schopnosti sa dávajú do služieb udržania fyzického životného základu a rozvoja pohodlnejších a príjemnejších životných pomerov.

Toto často nevedomé obmedzovanie ľudského rozvoja sa ukazuje vo všetkých oblastiach sociálneho organizmu.

Vo vzdelávaní a kultúre sa vyžaduje sprostredkovanie poznatkov už v detskom veku bez toho, aby sa rozpoznala šanca na univerzálnu a veku primeranú výchovu ku slobode.

V hospodárstve ide stále viac o ekonomický zisk ako základný cieľ a stále menej o vlastnú úlohu, totiž výrobu tovarov a služieb, ktoré pomáhajú človeku pri uskutočňovaní jeho individuálnej slobody (Forrest, V. 2001).

Tento egoizmus je zakrývaný volaním po etickom kódexe v hospodárstve. Ukazuje to, že ľudia sa pokúšajú chrániť pred príliš radikálnymi dôsledkami svojho konania vytváraním vlastných noriem (por. Hemel, M., 2005, Ruh, H., Leisinger, K. 2004).

Pretože jednotlivcovi dôverujeme stále menej, pokúšame sa náš spoločný život stále viac regulovať pravidlami, a tak jednotlivca chrániť pred prehnanými záujmami iného jednotlivca alebo skupiny, ale aj svojvôľou.

Nikdy v histórii ľudstva nebolo v tak krátkom čase prijatých tak veľa zákonov. Len čo sa vyskytne chybné správanie, cítia sa politici povinní existujúce zákony doplniť alebo prijať nové, aby sa prípad v budúcnosti nezopakoval.

Skúsenosti posledných rokov ukazujú, že týmto spôsobom sa „želané“ správanie ľudí dosiahnuť nedá. Oveľa viac to vyvoláva dojem, že sa tým povzbudzuje fantázia k nachádzaniu stále nových dier v zákonoch, aby sa obchádzali.

Základná otázka v súvislosti s utváraním spoločnosti teda znie: Je človek obdarený rozumom a pripravený a schopný konať na základe poznania, alebo je iba figúrkou, ktorej nie je známe a nie je si vedomá toho, že ju niekto vedie? - Na veľmi sledovanej konferencii s názvom „Kultur- zone 2006“, vo Frankfurte 12. - 16. 7. 2006, obhajovali pri téme „Všetko myslí - iba človek nie“ mnohí uznávaní vedci tézu, že „ja“ už dávno v človeku nevládne a predstava „ja“ ako princípu je chybná (Kulturzone 2006).

Ako som uviedol na začiatku, spoločenský pokrok závisí od našich myšlienok o duchovnej slobode a od ich uskutočnenia. Existenciu slobodnej spoločnosti umožní iba to, ak sa podarí vytvoriť také rámcové podmienky, pri ktorých sa ľudia naučia konať na základe vlastného poznania a samostatne sa zaoberať základnými otázkami o človeku a svete.

V tejto súvislosti treba zodpovedať otázku či, a ak áno ako môže človek spoznať skutočnosť, a či existuje kritérium pravdivosti. Jeden, aj keď nie ten najväčší, poznatok Rudolfa Steinera je myšlienka tvorivého poznávania, ktorú ďalej rozvinul pomocou svojich pozorovaní Herbert Witzemann (Witzemann, H., 1988, str. 9).

Ak preskúmame podstatu poznania na základe skúsenostného princípu a prírodovedných kritérií prostredníctvom pozorovania duševného života prírodovednou metódou, dostaneme - v krátkosti - nasledujúce výsledky:

1. Skutočnosť nám nie je daná v ukončenej (hotovej) forme, ale pozostáva z dvoch základných zložiek: vnemov a pojmov.
2. Vnemy, ktoré sú nám v podstate sprostredkované našou zmyslovo-nervovou organizáciou, vystupujú v našom vedomí bez nášho pričinenia a bez súvislosti. Vnímame omnoho viac, ako si uvedomujeme, avšak spomenúť si môžeme iba na to, čo sme „spracovali“ naším myslením.
3. Naproti tomu myslenie vyvolávame vlastnou aktivitou a vytvára súvislosť. Prostredníctvom pojmu, vzniknutého myslením, sa spájajú jednotlivé vnemové zložky do celku a vzniká skutočnosť.
4. V poznávacom procese vzniká skutočnosť vo vedomí človeka. Človek, ktorý niečo spoznal, vie o obsahu tohoto poznania.
5. Všeobecné, univerzálne pojmy sa individualizujú na vnemoch. Jednotlivé vnemy sa univerzalizujú v opačnom procese voči individualizácii pojmov. Vo vedomí poznávajúceho vzniká situačná predstava.
6. Tým sa ukazuje, že formulácia „Z pozorovaného abstrahujeme idey“ nezodpovedá našim pozorovaniam. Čo abstrahujeme (odvodzujeme), je predstava z univerzálneho pojmu. Z jednotlivého vnemu, ktorý má prázdny obsah, sa nedá odvodiť žiaden obsah.
7. S ohľadom na naše pozorovanie je zvlášť dôležité, že v poznávaní nezobrazujeme hotovú skutočnosť, ale vo vedomí pozorovanom poznávacom procese skutočnosť individuálne tvoríme. Nie sme konzumentami skutočnosti, ale tvorcami naozaj novej skutočnosti, ktorá za určitých podmienok necháva vo vedomí človeka nanovo vzniknúť pravdivé poznanie.

Prečo - môžeme sa spýtať - je ľudský poznávací proces taký komplikovaný a prečo má ľudská organizácia taký významný vplyv? Prostredníctvom ľudskej organizácie sa skutočnosť štiepi na vnem a pojem. Pokiaľ nemyslíme - a myslenie môžeme zanedbať - naša organizácia úplne potláča pojmovú zložku.

Ak však myslenie vstúpi do vedomia, ustúpi pôsobenie organizácie človeka, teda telesnosti, späť. To znamená, že naše myslenie prebieha nie bez, ale proti pôsobeniu fyziologického telesného základu.

Iba vďaka tomu, že skutočnosť, ktorá bola predtým našou organizáciou rozdelená, môžeme spojením vnemu a pojmu vedomí vytvoriť, sme v procese poznávania slobodní. Pokiaľ by sme mohli vnímať skutočnosť iba ako hotovú, neboli by sme schopní poznávať z jednotlivých častí. V tomto zmysle tvorí ľudská organizácia fyziologický základ našej duchovnej slobody.

V procese nášho poznávania teda privádzame univerzálne pojmy k nášmu vedomiu. To, čo je v pojmoch a ideách nadindividuálne, zažívame v myslení. Zážitok obsahu týchto univerzálnych pojmov je zážitkom duchovnej slobody.

Tak sa dostávame k otázke slobodného konania. Je predstaviteľné, že my ľudia sme schopní konať bez vonkajšej alebo vnútornej predurčenosti na základe vlastného poznania? Pozorovanie nás učí, že konanie je slobodné iba vtedy, keď sa vykonáva z lásky k objektu konania.

Človek je teda na jednej strane tvorcom skutočnosti v procese poznávania a na strane druhej tvorcom skutočnosti prostredníctvom svojho konania, vychádzajúceho z poznania, a nakoniec rozvíja seba samého a stáva sa tak tvorcom seba samého tým, že vytvára skutočnosť poznávaním a konaním. Toto pozorovať predstavuje prapôvodnú skúsenosť moderného človeka. Kto toto zažije, nájde v tom základnú oporu pre zmysluplné utváranie hospodárskych vzťahov a spoločnosti.

Až keď tejto prapôvodnej ľudskej skúsenosti priznáme primát a tak dáme nášmu úsiliu a konaniu nový cieľ, podarí sa utvoriť hospodárske vzťahy a spoločnosť nanovo. Najvyšším cieľom ekonomických a spoločenských aktivít je vytvárať tie najlepšie podmienky na úsku točenie ľudskej slobody. Až keď v zážitku spoznáme a v poznaní zažijeme, že človek je v prvom rade myšlienková bytosť a nie telesná, až prostredníctvom kultúry primeranej človeku, ktorá mu umožní vyjadrovať sa - sa nám podarí prekonať civilizáciu, ktorá sa nám snaží vtlačať svoj obsah (Eindruckszivilisation). Až chápanie spoločnosti ako tvorivého spoločenstva slobodných individualít umožní odmietnuť konzumnú mentalitu a dá hospodárstvu jeho zmysel. Nie je úlohou človeka, aby svojimi schopnosťami slúžil hospodárstvu, ale hospodárstvo má vytvárať podmienky na to, aby sa človek mohol slobodne rozvíjať.

Vzhľadom na tieto skutočnosti prichádzame k nasledujúcim trom otázkam (Witzenmann, H., 1998, str. 19):

1. Chceme pôsobiť proti odľudšťovaniu našej spoločnosti a umožniť uplatnenie prapôvodnej ľudskej skúsenosti?
2. Chceme si získať potrebné poznanie a utvárať budúcu spoločnosť s ľudskou tvárou?
3. Máme odvahu, aby sme s našimi názormi vystúpili a obhajovali ich?

V nasledujúcom kroku by som sa chcel pri príležitosti 100. výročia troch článkov „Duchovná veda a sociálna otázka“ od Rudolfa Steinera sústrediť na fenomén delby práce. Delba práce ovplyvnila ľudské pomery ako žiaden iný ľudský objav.

Rozdelenie práce na čiastkové kroky a ich nová organizácia je výsledkom ľudských organizačných schopností. Prostredníctvom ľudských myšlienok sa šetrí ľudskou prácou. Čím viac náš pracovný svet utvárame nanovo prostredníctvom nášho ducha a ľudskú prácu nahrádzame strojmi, tým vyššia je produktivita každej pracovnej hodiny a tým menej ľudí je potrebných na to, aby sa vyrobilo také množstvo tovarov a služieb, aké potrebujeme. Prvým významným dôsledkom delby práce je dosiahnutie vyššej produktivity práce, pretože rovnaké množstvo tovaru sa vyrobí so stále menším počtom ľudí. Tento efekt úspor v dôsledku delby práce má však za následok, že pracujúci už viac nepracujú pre seba, ale iba pre druhých. Ekonomicky sa stal egoizmus nemožný, pretože fakticky svojou pracovnou činnosťou nie sme schopní zásobovať seba samých, ale spoločne so svojimi kolegyňami a kolegami pracujeme pre druhých ľudí, zatiaľ čo druhí svojou prácou vyrábajú tovary a služby, ktoré umožňujú našu existenciu (Steiner, R., 1931, str. 34).

Tento fenomén formuluje Rudolf Steiner vo vyššie zmienených článkoch ako takzvaný Hlavný sociálny zákon: „Zdravie celku spolupracujúcich ľudí je o to väčšie, o čo menej si jednotlivec nárokuje výsledky svojej práce pre seba, t. j. čím viac týchto výsledkov odovzdá svojim spolupracovníkom a čím viac sú jeho potreby uspokojované nie z jeho vlastnej práce, ale z práce druhých... Všetky zariadenia v rámci nejakého celku ľudí, ktoré tomuto zákonu odporujú, musia pri dlhšom trvaní kdekoľvek plodiť núdzu a biedu.“ (Steiner, R., 1938, str. 34)

Ak jednotlivec nemôže svojou prácou zásobovať seba samého, tak tu vyvstáva otázka pracovnej motivácie. Zatiaľčo nerozdelená práca ešte umožňovala zažiť univerzálny zmysel práce, tak pri rozdelenej práci to už tak nie je. Zážitok zmyslu práce u obuvníka, ktorý vyrobil pre svojho zákazníka svojou individuálnou činnosťou celú topánku, sa nedá porovnať s pracovníkom, ktorý riadi stroj, ktorý vyrába niektoré časti, z ktorých na inom mieste vzniknú topánky.

Základnú otázku pracovnej motivácie zodpovedá Rudolf Steiner v tom istom článku, kde vysvetľuje význam duchovnej úlohy pre spoločnosť založenú na delbe práce: „Ak človek pracuje pre druhého človeka, musí dôvod svojej práce nachádzať v tomto druhom človeku. A ak má niekto pracovať pre celok, musí hodnotu, opodstatnenie a zmysel tohto celku cítiť a prežívať. To je možné iba vtedy, ak je tento celok niečo viac ako len nejaká viac alebo menej neurčitá skupina jednotlivcov. Musí byť naplnený skutočným duchom, na ktorom má každý účasť. Musí byť taký, že každý si hovorí: Je to správne a ja chcem, aby to tak bolo. Celok musí mať duchovnú úlohu a každý jednotlivec musí chcieť prispieť k tomu, aby sa táto úloha splnila.“ (Steiner, R., 1938, str. 36)

K tomu ale patrí ešte aj niečo tretie, bez čoho by motivácia chcieť pracovať pre druhých nebola možná, a to je poznanie, že človek je myšlienková bytosť a iba na základe duchovného chápania človeka a zeme môže spoločnosť žiť dlhodobo v mieri a pokoji. K tomu píše Rudolf Steiner vo vyššie zmienenom článku nasledovné: „V najvlastnejšom zmysle slova je správne, že iba jednotlivcovi je možné pomôcť tým, že sa mu prosto zaobstará chlieb. Celku je možné zaobstarat' chlieb iba tým, že sa mu pomôže pochopiť svet. Vôbec by totiž nepomohlo, keby sme chceli zaobstarat' chlieb každému jednotlivcovi v celku. Po nejakom čase by to muselo viesť iba k tomu, že mnohí by opäť žiaden chlieb nemali.“ (Steiner, R., 1938, str. 40)

V týchto troch citátoch Rudolfa Steinera už môžeme rozpoznať myšlienku sociálnej trojčlennosti. Po prvýkrát ju predstavil, pokiaľ viem, pred viac ako 100 rokmi. Otázka pochopenia sveta sa týka slobodného duchovného života.

Sociálna otázka, odetá do otázky spoločného pôsobenia individuality a spoločenstva, je vyjadrená nutnosťou duchovnej úlohy. Hospodárska otázka je vyjadrená Hlavným sociálnym zákonom.

Rovnako ako telesná organizácia predstavuje fyziologický základ našej slobody, tak tvorí deľba práce predpoklad našej slobody z troch hľadísk:

1. V dôsledku zvýšenia produktivity, ktoré je možné vďaka deľbe práce, predstavuje deľba práce ekonomický základ našej slobody.
2. Pretože sa už viac nemôžeme zásobovať sami a deľba práce funguje iba vtedy, keď chceme pracovať pre druhých, tvorí deľba práce základ rozvoja spoločenstva slobodných individualít.
3. V dôsledku straty pôvodnej motivácie vyžaduje deľba práce od nás ľudí, aby sme sami nanovo našli zmysel života a práce. Toto je podľa pozorovania duševného života možné dosiahnuť iba postupne v slobodnom poznávacom procese.

Dovoľte mi to podstatné zhrnúť a rozšíriť o aspekt, podľa môjho názoru dôležitý pre budúcnosť. Spoznali sme, že mierou všetkých vecí je človek. Preto najvyššou motiváciou je oslobodenie ľudských schopností a poľudštenie sveta. Následne je úlohou hospodárstva vedome pracovať pre druhých ľudí a spracúvaním prírodných substancií vytvárať tovary a služby, ktoré ľuďom pomôžu a povzbudia ich v uskutočňovaní ich duchovnej slobody. Ekonomické výkony sú v tomto zmysle zušľachtené až potom, keď sa nám podarí prírodnú substanciu zbaviť jej prírodného zjavu a látku pracovným procesom z univerzalizovať. Potom dostane punc ideálnosti vo forme estetického vyjadrenia. Tým dostane samotná príroda punc slobody a človek splní svoju prapôvodnú úlohu - priviesť prírodu za hranice samej seba a súčasne ako pracovník-umelec vytvárať individuálne výrazové formy pre druhých.

Podľa môjho pevného presvedčenia je umenie svetovou rečou budúcnosti. Estetika je univerzálnou rečou, ktorá sa týka všetkých oblastí života, pretože všetko existujúce vedie za jeho hranice a prejavu prepožičiava punc ideálnosti ako originálne vytvorenej výrazovej forme konajúceho. (Witzenmann, H., 1980, str. 134)

Ako prírodu univerzalizujeme v hospodárstve, tak sa individualizuje človek v poznávacom procese. Poznávajúci človek individualizuje pojmy na základe vnemov a individualizuje seba samého, keď sa ako bytosť zúčastňuje individualizácie pojmov vo svojom vedomí. Takto je človek pojmovým umelcom. Pojmy nadobúdajú prostredníctvom individuality novú individuálnu výrazovú podobu, ktorá, vytvorená z univerzálného duchovného obsahu, je vytvorená jednotlivcom a napriek tomu pochádza z prapôvodného duchovného základu. Najvyššie zo všetkých umení je však sociálne umenie. V sociálnej estetike nejde predsa o nič iné, ako o rozvíjanie spoločenstva slobodných individualít. Až keď členovia spoločenstva vytvoria spoločné duchovné vedomie, vznikne spoločnosť slobodných duchov. Takúto spoločnosť, ako praobraz, mal a má na mysli Rudolf Steiner založením Všeobecnej antropozofickej spoločnosti pri príležitosti Vianočného zhromaždenia r. 1923/24. (Witzenmann, H., 1988)

Málokedy boli šance na vytvorenie spoločnosti s ľudskou tvárou a na vytvorenie nátlakovej spoločnosti, ktorá chce dosiahnuť, aby človek stratil seba samého, tak blízko pri sebe ako v tejto dobe. Práve dnes zažívame veľký záujem ľudí o skutočnú obnovu spoločenského a duchovného života. Ani nie tak politici alebo filozofi, ale bežní ľudia cítia, že materialistická paradigma, ktorá sa skrýva pod plášt'om hodnotovej slobody, sa musí prekonať a doplniť o pravé poznanie duchovného sveta. A táto možnosť je dnes človeku daná. Práve dnes, na Michaela, by sme si mali uvedomiť túto michaeliskú silu, ktorá vedomou duchovnou silou prekonáva dominanciu materializmu. Rudolf Steiner povedal 2. apríla 1923 v Dornachu (Steiner, R., 1990, str. 44): „Všetko, čo si ľudia sľubujú od obnovenia sociálneho života, nepríde zo všetkých tých diskusií a inštitúcií, ktoré sa zaoberajú vonkajšími zmyslovými vecami. Môže to prísť iba vedy, keď sa v ľudstve objaví mocná inšpirujúca myšlienka, keď ľudstvo uchopí inšpirujúcu myšlienku, pomocou ktorej začne opäť cítiť a prežívať morálnu duchovnosť v bezprostrednej súvislosti s prirodzenou zmyslosťou. Ľudia dnes hľadajú, takpovediac, ako dažďovky slnečné svetlo v zemi, zatiaľ čo na to, aby sme slnečné svetlo našli, musíme vyjsť práve na povrch. So všetkými dnešnými diskusiami a reformnými myšlienkami sa v skutočnosti nedosiahne nič. Iba s mocným myšlienkovým impulzom pochádzajúcim z ducha sa dá niečo dosiahnuť. Pretože si musíme ujasniť, že práve veľkonočná myšlienka nadobudne nový odtieň, keď sa doplní myšlienkou michaeliskou.“

Prestavajme našu pozemskú loď. Využime šancu, ktorú nám dáva deľba práce, vytvorením podmienok pre ekonomickú slobodu. Využime možnosť vytvoriť v ekonomickej oblasti nepodmieneným základným príjmom financovaným daňou z výdavkov rámcové podmienky na slobodný duchovný rozvoj. Naším cieľom nech je najvyšší zo všetkých produkčných cieľov, totiž myšlienka podporovať slobodného človeka v jeho sebarealizácii. Na stožiar našej lode nech je poznať vlajka archanjela Michaela, ktorý vedomou duchovnou silou meča poráža draka a ukazuje nám cestu k budúcej spoločnosti, ktorá je slobodnou tým, že sa stala estetickou. Estetická spoločnosť je spoločnosťou poznania. Jej uskutočnenie závisí od nás, od každého jedného z nás.

„Ó človek,
(Ty do svojej pozemskej služby železo si dal.)
Vytváraš ho, aby ti slúžilo.
Zjavuješ jeho materiálnu hodnotu
V mnohých svojich dielach.
Požehnaním ti však bude,
Až keď sa ti zjaví
Duchovná jeho moc.“

(Rudolf Steiner, 5. a 15. októbra 1923)

Literatúra

Forrester, V.: *Die Diktatur des Profits (Diktatúra profitu)*, Mníchov 2001 Hemel, M.: *Wert und werte (Hodnota a hodnoty)*, Mníchov 2005

Kulturzone: *Alles denkt -nur nicht der Mensch (Všetko myslí - iba človek nie)*,

FAZz29. 5.2006

Ruh, H., Leisinger, K.: *Ethik im Management (Etika v manažmente)*, Zurich 2004 Steiner, R.: *Der Jahreskreislauf als Atmungsvorgang der Erde und vier großen Festzeiten (Kolobeh roka ako proces dýchania Zeme a štyri veľké sviatky)*, Dornach 1990 Steiner, R.: *Nationalökonomischer Kurs (Národohospodársky kurz)*, Dornach 1931 Steiner, R.: *Die Philosophie der Freiheit (Filozofia slobody)*, Berlín 1918 Steiner, R.:

Geisteswissenschaft und soziale Frage (Duchovná veda a sociálna otázka), Dornach 1968

Witzenmann, H.: *Sozialorganik - Ideen zu einer Neugestaltung der Wirtschaft (Sociálna organika - Myšlienky o novom utváraní hospodárstva)*,

Pforzheim 1998

Witzenmann, H.: *Der Urgedanke (Pramyšlienka)*, Dornach 1988 Witzenmann, H.: *Die Philosophie der Freiheit als Grundlage künstlerischen Schaffens (Filozofia slobody ako základ umeleckej tvorby)*, Dornach 1980